

PENKE OLGA

Amerika felfedezése és Peru meghódítása 18. századi magyar Voltaire-fordításokban

„Ez az esemény kétségkívül a legjelentősebb bolygónk történetében, amelynek egyik fele ismeretlen volt a másik számára.” – Ezzel a gondolattal indítja Voltaire Amerika felfedezésének történetét.¹ Az „esemény” lehetőséget ad a filozófusnak, hogy elgondolkodjon a világ teremtéséről, az emberi faj sajátosságairól, a gyarmatosításokról, a hódítók és a meghódított népek „emberáldozatairól”.² Peru meghódítása sajátos hangsúlyt kap írásaiban: lakóit „az Újvilág legcivilizáltabb népeként” írja le,³ akik egyfajta monarchiában éltek, melyet uralkodóik törvényekkel kormányoztak, és melynek gazdasága és művészete kivételesen fejlett volt. Akkor válik gyarmattá, amikor „despota” kerül hatalomra, az országot örökösödési háború gyengíti, és a nép szolgasorba jut. Magyarra lefordított *Alzire* című tragédiájában és az *Essai sur les mœurs De la Conquête du Pérou* című fejezetében – amelyet *Peru szigetének [!] meg vétele* címmel ismeretlen fordító tolmácsol magyarul – Voltaire olyan kérdésekre is választ keres, hogy milyen uralkodási forma tenné lehetővé a különböző kultúrák békés egymás mellett élését, a gyarmatosított amerikaiak sorsának enyhítését és az Újvilág integrálását az európai kereskedelembe. A gyarmatosítás jogosságát nem vonja kétségbe, azonban a spanyol gyarmatosítók kegyetlenségeit elítéli. Azt keresi, hogyan lehetne megfelelő törvényekkel irányított társadalmat létrehozni a meghódított területeken. A szindarab optimista befejezése azt sugallja, hogy a hatalom visszakerülhet a peruiak kezébe, ha áttérnek a keresztény hitre, s ez párhuzamba állítható a történetírás Peru meghódításáról írt fejezetének végével: „Az Európából küldetett Törvények könnyebbé tették az Amerikánusok sorsát, úgy hogy ők ma függésben lévő Jobbágyok, de nem rabszolgák.”⁴

* A szerző a Szegedi Tudományegyetem emerita professzora.

1 VOLTAIRE, *Essai sur les mœurs et l'esprit des nations*, éd. René POMEAU, 2 tom. (Paris: Garnier Frères, 1963), 2:330, 145. fejezet. Saját fordítás. A továbbiakban: EM.

2 *Az Ember-áldozatokról* címet adja Versegly Ferenc a Voltaire világtörténete alapján készült tizedik „értekezésének”, amelyet egyaránt érvényesít az amerikai bennszülöttek vallási rítusa során végrehajtott emberi áldozatokra és a vallás ürügyén gyarmatosított és a vallásüldözések során megölt milliókra. [VERSEGHY Ferenc], *A világnak közönséges történetei*, írta francia nyelven abbás MILLOT úr, 2 köt. (Pest és Buda, 1790), 1:280–288.

3 „Les peuples les plus policés [...] du Nouveau Monde”. EM, 2:355, 148. fejezet. Vö. Michèle DUCHET, „L'anthropologie de Voltaire”, in Michèle DUCHET, *Anthropologie et histoire au siècle des Lumières*, 280–321 (Paris: Albin Michel, 1995); Michèle DUCHET, „Aspect de l'anthropologie des Lumières”, in Michèle DUCHET, *Espace, langues, histoire*, 215–250 (Paris: PUF, 2005), 237.

4 EM, 2:361; *Szabad Holmik a' Voltér apróbb Munkái közzül*, [ismeretlen fordító], Kolozsvár: Unitárius könyvtár kéziratára, [évszám nélkül], 245. A továbbiakban SZH.

A 18. században íróink keresték azokat a témákat, amelyekkel magyar nyelvű olvasásra buzdíthatnának; erre az Európán kívüli világ megismerése kiváltképpen alkalmasnak látszott. Ebben az időszakban Voltaire műveit fordítják leggyakrabban.⁵ Voltaire *Alzire ou les Américains* című tragédiájának fordítását Péczeli József 1790-ben jelenteti meg.⁶ Ugyanakkor világtörténetének, és a bevezetőjeként olvasható *Philosophie de l'histoire*-nak Amerika felfedezésével kapcsolatos részei nagy érdeklődést keltenek, és a Peru meghódításáról szóló fejezetből több fordítás készül. A mű íróinknak követendő mintát jelent, bár a benne megfogalmazott történeti koncepció a kortárs Millot abbé közvetítésével jut el magyarul az olvasókhoz, aki tankönyvnek szánt történetírásában enyhíti erőteljes egyházkritikáját. Bizonyára ennek is köszönhető, hogy ez a fordítás kapta meg a cenzúra engedélyét.⁷ Ugyanakkor Voltaire jóval merészebb történelemfilozófiája is visszhangot kapott magyar követőinek munkáiban. A fordítások egy része megjelent nyomtatásban is, mások kéziratban maradtak.

A fordítások részletesebb bemutatását megelőzően röviden kitekintünk arra, hogyan láthatta Amerika témáját a korabeli magyar közönség. Az első magyar periodikák, köztük Péczeli József enciklopédikus tematikájú folyóirata, a *Mindenes Gyűjtemény* az *Utazás* című visszatérő rovatában több cikket közöl Amerika felfedezéséről, francia forrásokat követve. Egy írás a gyarmatosítás szükségszerűségét bizonygatja: „Ámerika tehát egy új Világ volt, mellyet maga alá hajtson Európa, és egy olyan további préda, mellyen a’ tengeri Hatalmasságok meg osztozzanak.” Az idézett mondat fordítás a magyar periodika által gyakran használt francia folyóiratból.⁸ Francia forrás alapján tárgyalja egy, több számra kiterjedő, hosszabb fordítás Kolumbusz életét és felfedezésének jelentőségét, egy másik az amerikai őslakosság hiedelmeiről és szokásairól közöl ismereteket.⁹ Voltaire-re is hivatkozik Szombathi János sárospataki pro-

5 Lásd a magyar Voltaire-fordításokat tanulmányunk összefoglaló táblázatában: „Mindeneket meg vizsgálni ’s ítélni tudni helyesen: Gondolatok a »Magyar Voltaire« címmel készülő könyv munkálatai közben”, in *Programok és tanulmányok*, szerk. BARTHA-KOVÁCS Katalin, PENKE Olga és SZÁSZ Géza, Felvilágosodás – Lumières – Enlightenment – Aufklärung 6, 48–51 (Szeged: JATEPress, 2017). Franciául: „L’écho hongrois des contes et dialogues philosophiques de Voltaire au XVIIIe siècle”, *Revue Voltaire* 19 (2019): 104–107.

6 [VOLTAIRE], *Álzir, vagy az Ámerikánusok: Szomorú játék mellyhez tóldattak a’ régi és új Históriának válogatott darabjai az ifjaknak gyönyörködtetésekre*, PÉTZELI József komáromi prédikátor által (Komárom: Weber Simon, 1790).

7 PENKE Olga, „Voltaire világtörténetének hatása a 18. században”, in *Európai szemmel: Tanulmányok Köpeczi Béla tiszteletére*, szerk. KALMÁR János, 131–144 (Budapest: Universitas Könyvkiadó, 2007); Olga PENKE, „La réception polémique de l’Essai sur les moeurs en Hongrie à l’âge des Lumières”, *Revue Voltaire* 5 (2005): 267–282.

8 [n. n.], „Ámerikáról”, *Mindenes Gyűjtemény* 3 (1791): 338–339, 338. A forrás egy könyvismertetésre szakosodott folyóirat kivonata: PONS Augustin ALLETZ, *Esprit des Journalistes de Trévoux*, 4 tom. (Paris: De Hansy, 1771), 2:248–273. Lásd tanulmányunkat: PENKE Olga, „A *Mindenes Gyűjtemény* egyik forrása: az *Esprit des Journalistes de Trévoux*”, *Magyar Könyvszemle: Új folyam* 104, 4. sz. (1988): 248–273.

9 „Ámerika fel-találásának rövid le-írása”, *Mindenes Gyűjtemény* 1–2, 1. negyed (1789): 35–47, 85–96; „Kolumbusznak Európába lett visszatérése”, *Mindenes Gyűjtemény* 1–2, 2. negyed (1789): 22–27. Forrásszöveg: *Abrégé chronologique ou Histoire des découvertes faites par les Européens dans les différentes parties du monde, extraits des relations les plus exactes et des voyageurs les plus véridiques*, éd. Jean BARROW, trad.

fesszor írása *A' Peru béli Ámerikai lakosoknak nyelvekről 's eredeteikről* címmel, amelyben a perui és a magyar nyelv esetleges közös eredetéről értekeznek. Nyelvészeti példák mellett antropológiai egyezéseket említ: „némelly szkíták szakálltalanok”, akárcsak a peruiak. Idézi a korban divatos őstörténeti vitákat, melyek szerint a „Hunnus Magyarok” szkíta elődei és a „perubeli ámerikaiak” inka ősei egyaránt Ázsia északi és keleti részéből származhattak. Onnan vándoroltak a peruiak észak, a hunok nyugat felé. Jegyzeteiben latin és magyar nyelvű forrásokra támaszkodik.¹⁰ Voltaire *Philosophie de l'histoire* című művének állítását cáfolja a „perubeliek” eredetére vonatkozóan. A poligenezis elvét valló francia történétíróval szemben azt a nézetet védelmezi, mely szerint „az egész emberi nemzetség egy vérből származott”, így Ázsia és Amerika népei is, a népvándorlást pedig az tette lehetővé, hogy valamikor ezek a földrészek össze voltak kötve egymással.¹¹

A gyarmatosítást elítélő írások is rendszeresen jelentek meg magyar folyóiratokban, többnyire Raynal abbé *Két India története* című művére hivatkozva, amelynek „politikai és filozófiai” koncepciója sokat köszönhet Diderot-nak. Hatása tizenöt éven át kimutatható íróink gondolkodásában. Részben a Voltaire történetírásában is fellelhető politikai gondolatok ragadták meg őket: a szabadság és a kereskedelem összefüggése, a társadalmi formák egyéniségformáló hatása (teokrácia, despotizmus, gyarmati lét), a gyarmatosítás jogának kétségbe vonása, a papság szerepének és a gyarmatosítók embertelen bánásmódjának bírálata a kolóniákon. Íróink párhuzamot vontak országuk és az amerikai gyarmatok helyzete között. Amerika kizsákmányolása miatt erőteljesen kritikus hangot kaptak a műből kijegyzett és lefordított részletek, hatása megjelent irodalmi művekben, versekben és elbeszélésekben.¹²

de l'anglais par M. TARGE, 4 tom. (Paris, 1766), 1:1–54. Lásd tanulmányunkat: PENKE Olga, „A Mindenes Gyűjtemény francia fordításai új források tükrében: Útleírások magyarul”, in „*Transfert nec mergitur*”: Albert Sándor 65. születésnapjának tiszteletére, szerk. BARTHA-KOVÁCS Katalin, GÉCSEG Zsuzsanna, KOVÁCS Eszter, NAGY Ágoston, OCSOVAI Dóra és SZÁSZ Géza, 281–291 (Szeged: JATEPress, 2014); „Az Ámerikabeliekről”, *Mindenes Gyűjtemény* 1–2, 2. negyed (1789): 72–74. A folyóiratban feltüntetett forrás: *Dictionnaire des anecdotes*.

10 A toposz forrása valószínűleg Otrókocsi Főris Ferenc. Bővebben: SZÖRÉNYI László, *Hunok és jezsuiták: Fejezetek a magyarországi latin honfoglalási epika történetéből* (Budapest: Nap Kiadó, 2018²); László SZÖRÉNYI, „Attila's Image in the Poetry and Historiography of the Central European Baroque”, in *Attila, The Man and his Image*, eds. F. H. BÄUML and M. D. BIRNBAUM, 99–105 (Budapest: Corvina, 1993). Pálóczi Horváth Ádám kései őstörténeti regénye, a *Barragoné és Zalád* (1819) kapcsán: CSONKI Árpád, „Egy birodalom rekonstruálása: Pálóczi Horváth Ádám történelmi gondolkodása és a *Barragoné és Zalád* [...] című regény”, in *A kis világbeli nagy világ: Tanulmányok Pálóczi Horváth Ádámról*, szerk. Csörsz Rumen István és Mészáros Gábor, *Reciti konferenciakötetek* 10, 563–588 (Budapest: Reciti Kiadó, 2020).

11 *Mindenes Gyűjtemény* 1–2, 1. negyed (1789): 49–57. Voltaire *Philosophie de l'histoire*-jának *De l'Amérique* című, 8. fejezetére hivatkozik. EM, 1:30. A cikkben idézett szerzők: Philipp Clüver, Telegdi Miklós, Sylvester János, Wesszprémi István, Pray György, Otrókocsi Főris Ferenc, Kalmár György stb.

12 Lásd a témáról tanulmányunkat: „*L'Histoire des deux Indes* en Hongrie au siècle des Lumières”, in *Lectures de Raynal: L'Histoire des deux Indes en Europe et en Amérique au XVIIIe siècle*, éd. par Hans-Jürgen LÜSEBRINK et Manfred TIETZ, 265–285 (Oxford: The Voltaire Foundation, 1991).

A témáról írt első könyv is fordítás, 1793-ban jelent meg *Amerikának Fel-találásáról* címmel Joachim Heinrich Campe német munkája alapján. A nagyközönség és az ifjúság érdeklődésének kielégítésére szánták, és főleg a 19. században aratott jelentős sikert.¹³

A Peru meghódításával kapcsolatos fordítások II. József uralkodásának végén, illetve halálát követően készültek, amikor gondolkodóink és íróink az ország politikai és társadalmi életében jelentős változásokat reméltek. Tanulmányunkban rendkívül eltérő művek fordításait elemezzük, amelyeket a tematika hasonlósága köt össze. A jól ismert fordító munkájaként megjelent, színházban is bemutatott tragédiafordítás mellett Voltaire világtörténetének részleteit magyarul megszólaltató fordítások filozófiai tanulságokat és párhuzamokat keresnek. Lehetővé kívánják tenni az idegen nyelveket nem ismerő közönség számára, hogy a térben és időben távol játszódó történetek tanulságán olvasóink elgondolkodjanak saját jelenük vonatkozásában.

Péczei tragédia-fordítása: Álzir, vagy az Ámerikánusok

Az *Alzire* legkorábbi hatása Bessenyei György *Der Amerikaner* című, részben dialógusban írt elbeszélésének ihletése 1770 körül, amelyből Kazinczy Ferenc készített magyar fordítást 1776-ban *Az Amerikai Podocz és Kazimir keresztyén vallásra való megtérése* címmel.¹⁴

A Voltaire-tragédia magyarul 1790-ben jelent meg Péczei József fordításában. A *Zaire*, a *Mérove* és a *Tancrede* után az *Alzire* a francia filozófus negyedik színdarabja, amelyet a református lelkész gyors egymásutánban magyarra fordít. A fordításokkal a születőben levő magyar nyelvű színház programját akarja gazdagítani, hasonlóan több író társához, akik 1772 és 1790 között az említetteken kívül még öt történelmi tragédiáját lefordítanak.¹⁵

13 Joachim Heinrich KAMPE, *Amerikának Fel-találásáról, a' Gyermeknek és az Ifjak kedvéért*, ford. GYARMATHY Sámuel (Kolozsvár: Református Kollégium, 1793). Robinzon története ifjúsági változatának magyar fordítása is Campe műve alapján készült, ugyanattól a fordítótól, 1794-ben. Vö. ZÁVODSZKY Géza, *Az Amerika-motívum és a polgárosodó Magyarország: a kezdetektől 1848-ig* (Budapest: Korona Kiadó, 1997).

14 Bessenyei műve névtelenül jelent meg: *Der Amerikaner* (Wien: Leopold Kaliwoda, 1774). Kókay György valószínűsíti az *Alzire* és a *Le Fanatisme ou Mahomet le Prophète* című darabok hatását, a korábbi szakirodalmat összefoglalva. Vö. BESSENYEI György, *Idegen nyelvű munkák és fordítások: 1773–1781*, kiad. KÓKAY György, Bessenyei György összes művei (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1991), 20–23, 97–103. Közli a német nyelvű művét és a magyar fordítást.

15 *Zaire* (Zayr 1784), *Mérove*, *Tancrede* (Szomorú játékok: *Mérop*, *Tánkréd*, 1789); *Adélaïde du Guesclin* (*Geklen Adelaida*, 1772), *Mahomet ou le fanatisme* (A hitető Mahomet, 1779), *Le Triumvirat* (A Hármast vitéztek, 1779), *La Mort de César* (Césár Halála, 1789), *Brutus* (*Brutus*, 1790). Vö. PENKE Olga, „Voltaire tragédiái Magyarországon a XVIII. században”, *Filológiai Közöny* 31, 1–4. sz. (1985): 107–132.

Az *Alzire* keletkezése idején (1733–1736) Voltaire már sikeres tragédiaíró.¹⁶ A spanyol gyarmatosításhoz kapcsolódó szomorújáték a 16. századi Peruban játszódik. Bevezetője olyan olvasatot javasol, amely megbélyegzi a hódítók kegyetlenségeit, miközben megfogalmazza a „minden embert testvérnek tekintő”, megbocsájtó, „igazi kereszténység” felsőbbrendűségét a meghódított népek hite fölött, amely a sérelmekért bosszút kíván, az „ellenség vérét” ajánlva fel az Isteneknek. A gyarmatosítás és a fanatizmus kérdéséhez kapcsolódó színdarab központi kérdése a társadalmi béke. Voltaire a darab mondanivalóját párhuzamba állítja az *Henriade* című eposzával.¹⁷ A katolikus vallás társadalmi szerepét – a kutatások szerint – azért hangsúlyozza az író, hogy elnyerje a francia király bizalmát, mivel az *Alzire* keletkezése idején még érvényben van ellene a *Filozófiai levelek* miatt kiadott elfogató parancs.¹⁸ Ez a darab befejezését is érthetőbbé teszi, ahol a zsarnok spanyol uralkodó halála előtt szelíd kereszténnyé változik, és megbocsájt gyilkosának, az inka királynak, őt jelöli ki utódjának, aki ezt a nemes gesztust a keresztény vallásnak tulajdonítva megtér. A tragédia felhasznál dokumentumokat, de nincs benne történelmi alak. Eredetiségét és sikerét annak tulajdonítják, hogy nem egyszerűen „jó vadembereket” állít szembe a civilizációs szándékra hivatkozó gyarmatosító spanyolokkal, hanem amerikai királyokat is színre visz, és a katarzist a szembenállásukból eredő, felkavaró érzelmi hatásra építi. Egyes kritikusai szerint a darab Las Casas véleménye illusztrációjaként is olvasható.¹⁹

A magyar fordítás kiadásának éve sorsfordítónak látszik Magyarország politikai helyzete, a magyar irodalom és nyelv szempontjából. Péczeli a társadalmi békére törekvő politikai uralkodást, amely feltételezi a vallási türelmet, még hangsúlyosabbá teszi a színdarab fordítása során – hasonlóan *Henriade*-fordításához. D’Alembert elveit követve, szabadon fordít, miközben az eredeti mű „szelleméhez”, gondolataihoz, morális tanúságához hűséges.²⁰ Kiadásának *Elő-beszédje* is fordítás, de nem Voltaire munkájából. Forrása Marmontel *Les Incas ou la destruction du Pérou* című „történeti” regényének bevezetője, amely a témát négy évtizeddel a Voltaire-darabot követően dolgozza fel.²¹

16 VOLTAIRE, *Alzire*, éd. Theodore E. D. BRAUN, Les œuvres complètes de Voltaire 14 (Oxford: The Voltaire Foundation–Taylor Institut, 1989), 3–210.

17 „On a tâché dans cette tragédie [...] de faire voir combien le véritable esprit de religion l’emporte sur les vertus de la nature [...] tel que j’ai peint Henri IV.” A fordítása: „Azt kívántuk láttatni ebben a tragédiában, hogy az igaz vallás a természetes erényeket felülmúlja [...] IV. Henrikben is ezt festettem meg”. Saját fordítás. VOLTAIRE, *Alzire*, 117: *Discours préliminaire*.

18 Vö. DUCHET, *Anthropologie et histoire...*, 280–321.

19 Manuel COUVREUR, „Alzire”, in *Dictionnaire général de Voltaire*, éd. Raymond TROUSSON et Jerom VEYCRUSSE, 26 (Paris: Champion, 2003); Isabelle LIGIER-DEGAUQUE, „Lumières et colonisation: relecture d’*Alzire* ou les Américains de Voltaire”, *Littérature* 62 (2010): 23–44, hozzáférés: 2021.05.30, <https://doi.org/10.4000/litteratures.859>.

20 Vö. PENKE Olga, „Fordításélméleti gondolatok és fordítási gyakorlatok a magyar felvilágosodásban”, *Irodalomtörténet: Új folyam* 33 (2002): 517–532.

21 MARMONTEL, *Les Incas ou la destruction de l’empire de Pérou* [Az Inkák vagy Peru tartományának lerombolása], 2 tom. (Paris: Lacombe, 1777). Péczeli könyvtárában ezt a kiadást találjuk: *Catalogus*

Marmontel bevezetője a fanatizmus és a gyarmatosítás elítélésére koncentrál. Ezt érezhette aktuálisnak a magyar fordító, aki *Elő-beszédében* és ajánlásában a társadalmi és a vallási toleranciáról beszél, és a fordítás kiadásához csatolt „toldalékban” (*Elmét világosító ’s szívet jobbitó rövid históriák*) is közöl olyan erkölcsi, politikai, történeti jellegű írásokat, amelyek a 18. század közepének gyarmati háborúival foglalkoznak, részben Voltaire, történetírásainak hatása alatt.²²

Az alábbiakban először a magyar fordítás Marmontel nyomán készült bevezetőjének legfontosabb elemeit értelmezzük. Az eredetire Péczeli nem hivatkozik, és ez a forrás eddig nem is volt ismert. Ezt követően elemzésünkben megkíséreljük feltárni a színmű magyar fordításának sajátosságait, különös tekintettel a prózai fordítás értékeire és aktualizálására.

A tragédia fordításához írt bevezetőben Péczeli a spanyolok amerikai hódításai-val kapcsolatosan több íróat említ: Voltaire mellett Marmontel, Robertson, Cortez és d’Argens nevét. Külföldi tanulmányútja során gyűjtött gazdag könyvtárában megtaláljuk ezeknek a szerzőknek a műveit.²³ A fordító lelkesíti állását kevéssel a protestánsokat sújtó intézkedéseket enyhítő, II. József által kiadott 1781-es türelmi rendeletet követően foglalja el Komáromban. Fordítását annak a Wenzel Anton von Kaunitz-nak ajánlja, aki az uralkodót döntéseiben jelentősen befolyásolta.²⁴ Az ajánlás kulcsszavai: „keresztényi türedelem” és „vallásbéli gyűlölség”. Felidézi benne a protestáns vallás magyarországi történetét: 1606-ban engedélyezték „tellyes szabadságú” gyakorlását törvényesen, bár a rendelkezések érvényesülését a „vak buzgóság [...] gyilkos fegyvere” akadályozta. A magyar protestánsok és az „américánusok” üldözése párhuzamba állítható, és mindkettő összefüggésbe hozható a „sok ideig dühösködő ’s az ártatlanoknak vérekkal telhetetlen Fanatizmussal”.

A kiadás élén olvasható két francia nyelvű mottó azonos szöveghelyről származik, és elvezet Péczeli *Elő-beszédének* forrásához, Marmontel *Inkák* című művének bevezetőjéhez.²⁵ Marmontel a 18. század végén Voltaire mellett a leggyakrabban fordított szerző

librorum venalium, Quos relicta nuper beate defuncti Cl. Viri Josephi PÉTZELI Pastoris quondam Ecclesiae Reformatae Rév-Komaromiensis Vidua Catharina Varjas (Pozsony: Weber Simon Péter, 1793), 22 oldal, 91. tétel.

22 „A’ VII. Esztendei Háborúnak rövid elő adása, Az 1741dikben kezdődött háborúnak rövid le-írása”, in PÉTZELI, *Álzir, vagy az Américánusok...*, 112–348. A fordításokban felismerhető Voltaire *Histoire de la guerre de 1741* és *Précis du siècle de Louis XV* című történeti munkáinak hatása.

23 Guillaume ROBERTSON, *Histoire de l’Amérique*, 4 tom. (Neufchatel, 1778); Fernand CORTEZ, *Histoire de la Mexique*, 2 tom. (Paris, 1730); Jean-Baptiste de BOYER, *L’Esprit du marquis d’Argens* (Berlin, 1775). Az Amérikával kapcsolatos művek között szerepel még: Guillaume-Thomas RAYNAL, *Histoire philosophique et politique* (Amsterdam, 1782); Guillaume-Thomas RAYNAL, *Table et révolution des colonies anglaises dans les Amériques Septentrionales*, 2 tom. (Amsterdam, 1770), Catalogus, 22–24 oldal; 90, 92, 102, 138. tétélek.

24 Ajánlását a II. József halálát kevéssel megelőző időpontra keltezi, amikor az uralkodó – részben a felvilágosult tanácsadó ösztönzésének hatása alatt – aláírta a társadalmi béke megteremtését célzó dokumentumot (1790. január 26. és február 2. között.). Vö. Ifj. BARTA János, *A nevezetes tollvonás*, Sorsdöntő történelmi napok 4 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1978), 34–37, 43, 77–80.

25 „Il faut prendre le temps, où les eaux sont basses, pour travailler aux digues.” Az első mottó magyarul is szerepel: „Akkor kell a gátot tsinálni, mikor kitsiny a víz.” „Le but de cet ouvrage est de faire détester

Magyarországon, a műveiből készült fordítások nagy része meg is jelent. Peru meghódításáról írt „történelmi” regényének, amely a gyarmatosítás és a vallási fanatizmus kapcsolatára épül, kéziratos fordításáról tudunk.²⁶ Marmontel forrása Las Casas, akinek történeti munkájából említ epizódokat, és idézi a térítő pap elitélő véleményét a hóditókról.²⁷ A lefordított részletek nagyrészt megegyeznek a Voltaire történeti művében idézett részekkel, amelyekkel a magyar fordításokban is találkozunk:

Alig találhatik oly hely a ’ föld’ színén, a ’ hol a ’ Keresztyénségnek ama’ rút motska a’ Fánátismus, vagy Vallásbéli gyűlölség magának vérengző oltárokát nem emelt volna: de sohol sem dühösködött ez nagyobb mértékben, mint Ámerikában. Borzad az egész természet, ’s tsak nem ízekre repedez a’ leg keményebb szív is, mikor olvassa Indiának ama’ kegyes Térítőjének *Las Casas*nak²⁸ munkáiban azokat a’ rémitő kegyetlenségeket, mellyeket hideg vérrel, ’s minden meg indulás nélkül gyakorlottak a’ Spanyolok, a’ szegény Ámerikánusokon, a’ kiket ez a’ kegyes pap hasonlított a’ bárányokhoz, a’ maga’ Nemzetét pedig, a’ fene tigriseknek ’s éhező farkasoknak dühös nyájjokhoz. Az író toll ki esik reszkető kezemből, a’ mikor által írom ide tulajdon szavait [...].

Péczei nagy átéléssel veszi át Marmontel gondolatmentét, az általa idézett szövegeket és a kommentárokat, amelyeket többnyire szó szerint lefordít. Kimaradnak a hóditások történetével, illetve a regény műfajával összefüggő részek. Hangsúlyozza viszont, hogy a spanyol történetíró szemtanúja volt a kegyetlenkedéseknek, amelyeket honfitársai szemére hány: a „konkvisztádorok” lovakkal kergették az „ártatlan lakosokat”, „kedvekre lemészárolták” őket, kutyáikat emberhússal etették, felvágta a terhes asszonyok méhét, fogadásokat kötöttek, ki tud kegyetlenebb halálnemeket kitálalni, és a „Fejedelmi embereket” lassú tűzön kínozták napokig, hogy minél tovább „gyönyörködhesse[nek] hosszas kínlásokon”. Pontos fordítását adja a pápai rendelkezésnek, mely a gyarmati sorsra kényszerített új világot elosztotta a portugálok és a spanyolok között. Keletet az előbbieknél, Nyugatot az utóbbiaknak ítélte 1493-as bul-

de plus en plus le fanatisme destructeur...” [A mű célja, hogy a lehető leginkább meggyűlöltesse a romboló fanatizmust...]. MARMONTEL, *Les Incas...*, xx: *Préface*. A mottók, a Kaunitzhoz címzett ajánlás és az *Előbeszéd* megjelent: TÜSKÉS Gábor és LENGYEL Réka, szerk., *Magyarországi gondolkodók: 18. század: Bölcsészettudományok I.*, Magyar remekírók: Új folyam, 146–152, 851–853 (Budapest: Kortárs Kiadó, 2010).

26 Péczei könyvtárának katalógusában további két Marmontel-művet találunk: *Contes moraux* (Paris, 1770), *Pensées philosophiques sur l’âme* (Amsterdam, 1770), *Catalogus*, 22–23. oldal, 92, 103. tételek. A magyar fordítások: *Belizárius*, ford. Z. P. [Zalányi Péter] (Kolozsvár, 1773); *Erkölcsei mesék*, ford. BÁRÓTZI Sándor (Bécs: Trattner János, 1775); *Díszes erkölcsre tanító beszédek*, KÓNYI János adaptációja (Pest: Weigand, 1775); *Belisarius*, ford. VARGYASI Dániel (Kolozsvár: Református Kollégium, 1776). A kéziratos fordítás: MARMONTEL, *Az inkászok: A peruviai birodalom elromlása*, ford. ABRUDBÁNYAI SZABÓ Sámuel, 7 f., Kolozsvári Unitárius Kollégium Kézirattára; „Körmöczi János művei, jegyzetei”, MsU. 1632, *Keresztény Magvető* 120 (2014): 238. A témáról lásd: József SAUDER, „Marmontel en Hongrie”, in *Jean-François Marmontel (1723–1799)*, éd. Jean EHRARD, 299–312 (Clermont-Ferrand: G. de Bussac, 1970).

27 MARMONTEL, *Les Incas...*, XI–XIX.

28 Las Casas korabeli szóhasználatlaltal „Nyugati Indiának” nevezi Amerikát történeti munkájában, amelynek francia fordítását használta Marmontel és Voltaire: *Indes Occidentales*.

lájában, azzal a feltétellel, hogy keresztény hitre kell téríteni az ott lakókat. Noha a fordító az idézett forrást követi a második mondatától kezdve, csak itt említi meg a francia szerző nevét: „azt ítéli a bölts Marmontel, hogy talán leg nagyobb volt ez Borgiának vagy VI-dik Sándor pápának vétkei között, a’ mellyeknek olvasásokra el bámúl az el-me”. A „bulla ereje” szabadította el a kegyetlenségek és kínzások özönét, amelyeknek „formulája” szerint a bennszülöttek „magokat a’ Királynak önként alája adták, és a keresztyén vallást minden feltétel és ígéret nélkül bé vették”. A rendkívüli kegyetlenségek között olvashatjuk Las Casas beszámolóját arról, hogy „Tizenhárom keresztet emeltek fel, mindenikre egy egy Ámérikanust szegeztek a’ Jézusnak és a tizenkét Apostolnak tisztességekre”. Végül egy rövid történetet idéz, mely szerint egy ferences barát egy indián törzsfőnököt elégetése előtt meg akart téríteni, azzal próbálva meggyőzni, hogy így az „egekbe” jut halála után, aki visszaautasította, amikor megtudta, hogy ott spanyolokkal is találkozhat. Ez az epizód már más szerzőtől származhat, talán William Robertson amerikai történetéből. Valószínűleg a skót történetíró „könny hullatásig megindító” írásaiból veszi át azt a gondolatot is, mely szerint az „egy igaz vallás” nevében régóta gyilkoló inkvizíciót terjesztették ki a spanyolok Amerikára: „az üldözésnek lelke uralkodott akkor Spanyol Országban, a’ hol az, ha pápista nem volt, elegendő oknak tartatott a’ leg ártatlanabb utazónak meg égetésére.”

Péczei *Elő-beszédének* csak első mondata és utolsó bekezdése tér el a forrástól. Utóbbi a szomorújáték tényleges bevezetője. A bevezető első gondolatának megismétlését követően²⁹ felsorolja a fanatizmus ellen harcoló, korábban már említett írók nevét, elmarasztalva őket amiatt, hogy a vallást „sértegették”. Az utolsó mondatban nevezi meg Voltaire-t a tragédia szerzőjeként, akinek neve a címlapon nem szerepel (feltehetően a cenzúra miatt).

Filozófia és dramaturgia

Voltaire az *Alzire-t* „keresztény darabként” jellemzi, és műve eredetiségének az „amerikai” helyszín választása mellett a kereszténység erkölcsnemesítő szerepének hangsúlyozását tartja.³⁰ Ezek a témák felvetik a két különböző világ erkölcsének eltéréseit, valamint azt az alapvető politikai kérdést, hogy melyik uralkodási forma biztosítja leginkább a békés együttélést a társadalmi függőségre épülő politikai helyzetben. A színdarab szereplői dialógusaikban az uralkodás módjáról, a vezetők felelősségéről, a vallás által megerősített törvényekről folytatnak vitákat, amelyeknek a társadalom stabilitásában döntő szerepe lehet.³¹ A gyarmati rabszolgaság a társadalmi kiszolgáltatottság szélsőséges formája, amely a női alattvalókra nehezedik a legsúlyosabban. Ezért is érdekes, hogy a színdarab hősnője amerikai bennszülött. A fordító a mű vallási és po-

29 „Ez a keresztyénségnek undok motska az, a’ melly vér özönnel töltött bé majd minden országokat.”

30 1734 decemberében írt levelének gondolatát René Vaillot idézi: *Avec Mme du Châtelet*, Voltaire en son temps 2., dir. René Pomeau 15 (Oxford: The Voltaire Foundation, 1988).

31 Gilbert Chinard monográfiája kiemeli a politikai téma jelentőségét: *L’Amérique et le rêve exotique dans la littérature française au XVIIe et au XVIIIe siècle* (1913) (Genève: Slatkine Reprints, 2000), 236–237.

litikai kérdéseire kivételesen érzékeny, és a darab filozófiáját egyetértéssel közvetíti. A versben írt színmű érzékeny stílusú prózában szólal meg magyarul.

A helyszín és a téma nemcsak a korabeli francia színházban újszerű, hiszen egzotikum a 18. század végén induló magyar színházban is. A cselekmény Dél-Amerika spanyol gyarmattá vált tartományában játszódik: Peru fővárosában, Limában, a 16. században. Szereplői: a hódításban résztvevő idős konkvisztádor, Alvarès, aki hatalmát fiának, Gusmának adja át, és a meghódítottak, az egykori inka uralkodó, Montèze és lánya, Alzire, valamint a nemesfém bányáiról nevezetes és a helyi lakosságot rabszolgaságra alacsonyító bánásmódjáról elhíresült Potosi³² egyik ifjú uralkodója, a lázadó Zamore. A helyszín felidézésében szerepet játszanak a jelenlévő spanyol tisztek és az „ámérikaiaiak”. A *couleur locale*-t viszonylag kevés elem biztosítja (trópusi klíma, sivatag). A patetikus nagyjelenetekből felépülő darab szerkezete kibékíthetetlen ellentétek sorát tárja fel, erőteljes érzelmi hatást gyakorolva a nézőkre. A klasszikus szabályokat követi: a hely és az idő egysége mellett cselekménye is összefogott. Lehetőséget ad arra, hogy a személyes kapcsolatrendszerben álló, a vallás kérdéséhez eltérően viszonyuló, ellentétes karakterű szereplők erényei és hibái feltáruljanak, kifejthessék meggyőződésüket. Feszült helyzetek alakítják át az egyes szereplők jellemét, amelyet a fordítás az eredeti szöveg komplex jelentéstartalmának megfelelően közvetít.

Az első felvonás a spanyol gyarmatosítók által követett két lehetséges politikai koncepciót állítja szembe. Alvarès részt vett a véres hódításokban, de kormányzóként mérsékelt uralkodási formát gyakorol. Fájjalja, hogy katonái nem viselkedtek keresztényként, és felelősséget érez amiatt, hogy az amerikaiak meggyűlöltek az európaiakat. Az érzékenységet és a nagylelkűséget tartja a meghódított nép alapvető tulajdonságának, míg a hódítókat az „új Világ pusztító ostoraként” jellemzi. Az önvád különösen szenvedélyessé teszi a kezdést, amelynek erőteljes felütését a magyar fordító jól tolmácsolja: „a Spanyol és Keresztény név utálatossá és e népek előtt rémítő tudává [vált]”. Voltaire-hez hasonlóan hangsúlyozza a vér és az arany kapcsolatát, miközben az eredetinel jobban kiemeli a „szeretet törvényének” jelentőségét.³³ Mérsékelt uralkodását el tudja fogadtatni a perui bennszülöttekkel: hatása alatt a limai uralkodó, Montèze és lánya, Alzire áttérnek a keresztény hitre, Zamore, Potosi uralkodója megmenti a kormányzó életét. A múltbeli és a jelenlegi uralkodó Európát és az új világot gyermekeik házasságával akarja békésen egyesíteni. Péczeli nagy átéléssel fordítja azt a gondolatot, hogy az uralkodónak népével toleránsnak kell lennie: „az erővel el nyomtatott szív nem adja meg magát”.³⁴ A dramaturg Alvarèsre bizza a darab lezárását is, ahol a fia halálán

32 Potosí, ma Bolíviában, a 16–18. században Felső-Peruban található, ezüst és aranybányáiról nevezetes terület.

33 PÉTZELI, *Álzir, vagy az Ámérikanusok...*, 6, I/1. (felvonás/jelenet); VOLTAIRE, *Alzire*, 128: „voir abhorrer sous ce brûlant tropique / Et le nom de l'Europe et le nom catholique?” A fordító kisebb, de szándékosnak látszó változtatást hajt végre, amikor elhagyja a katolikus szót, amely az eredeti szövegben csak ezen a helyen fordul elő.

34 PÉTZELI, *Álzir, vagy az Ámérikanusok...*, 10, I/1; VOLTAIRE, *Alzire*, 130: „les cœurs opprimés ne sont jamais soumis.”

kesergő apa szavai a társadalmi toleranciában a hit jelentőségét hangsúlyozzák. A fordítás hűséges és kifejező:

Meg némúlnak ajakim, 's az én meg alázódott keserves szívem meg nyugszik e' hatalmas
Úrnak akaratján, a' ki meg ostoroz 's ismét meg kegyelmez.³⁵

Gusman, apjától eltérően, a hatalomba lépve azonnal zsarnokként cselekszik. Míg az apát a kegyelem, az együttérzés, a felelősség és a meggyőzés jellemzik, a fiút a megtorlás, a racionalitás, a harag és a bosszú. A hatalma alá került amerikaiakat vadnak tartja, és nem emberi lényként bánik velük. Retorikája a gyarmatosítók tipikus öngazolására: keménységét a bennszülöttek véres (emberi) áldozataival szembeni reakcióként indokolja.³⁶ Figyelemre méltó, ahogyan a fordító Gusman érvelését a „vadakkal” szembeni bánásmódról a magyar közönség számára ismert, érzékeltes képpel egészíti ki: „Hasonló ez a vad Nép a dühös medvéhez, melly mormolva veszi szájába a' szolgaság zaboláját.”³⁷ Despota politikája a félelemkeltésre épül: „uralkodhatunk szíveken, erőszakot tehetünk Lelkeiken [...] Azt akarom, hogy azok a fene emberek az én akaratomnak rabjai légyenek, egy Istent tartsanak, 's egy Királytól reszkessenek.”³⁸ A vallást a hatalom eszközeként alkalmazza. A spanyol felsőbbrendűséget a meghódított néppel szemben érvényesítő despota a házasságban is zsarnok. Szenvedélyes szavait hűséges fordításban olvashatjuk: „De nem szenvedhetem, hogy egy Aszszonynak makats kevélysége hódolhatatlanul maradjon az előtt, a' ki egész Ámériát lába alá tapodta.”³⁹ Egyéniségének alapvető megváltozását – amikor halálos sebesülését követően megbánja tetteit, és keresztényi erényeket mutat – hatásosan fejezi ki (bár hosszadalmasabban, mint az eredeti): „az [én vallásom] azt parantsolja nékem, hogy annak, a' ki életem ellen kezét fel emelte, meg botsássak és hogy szánjam sorsát”⁴⁰ Utolsó szavai (az eredetitől némileg eltérve) vallásos szövegekre emlékeztetnek:

35 PÉTZELI, *Álzir, vagy az Ámériánusok...*, 109, V/7; VOLTAIRE, *Alzire*, 204: „Je vois le doigt de Dieu marqué dans nos malheurs. / Mon cœur désespéré se soumet, s'abandonne / Aux volontés d'un Dieu qui frappe et qui pardonne.”

36 PÉTZELI, *Álzir, vagy az Ámériánusok...*, 5, I/1: „Sőt magok az Istenek is úttálatra mennek itt, mihelyt vérengző bosszú állással nem gerjedeznek.” VOLTAIRE, *Alzire*, 128: „Les dieux mêmes adorés dans ces climats affreux, / S'ils ne sont teints de sang n'obtiennent point de vœux.”

37 PÉTZELI, *Álzir, vagy az Ámériánusok...*, 5, I/1; VOLTAIRE, *Alzire*, 127: „L'Américain farouche est un monstre sauvage / Qui mord en frémissant le frein de l'esclavage.” Péczeli hasonló eljárást alkalmaz *Henriade*-fordításában, ahol medvére változtatja az oroszlánt.

38 PÉTZELI, *Álzir, vagy az Ámériánusok...*, 9, I/1; VOLTAIRE, *Alzire*, 130–131: „Commandons aux cœurs même, et forçons les eprints [...] / Je veux que ces mortels, esclaves de ma loi, / Tremblent sous un seul Dieu, comme sous un seul roi.”

39 PÉTZELI, *Álzir, vagy az Ámériánusok...*, 24, I/6; VOLTAIRE, *Alzire*, 140: „Allons, ne souffrons pas que cette humeur altièrre / Coûte plus à dompter que l'Amérique entière.”

40 PÉTZELI, *Álzir, vagy az Ámériánusok...*, 105–106, V/7; VOLTAIRE, *Alzire*, 201: „Je pardonne à la main par qui Dieu m'a frappé.”

Mind eddig a' szempillantásig, mely a' gyászos koporsóba zár, nyögött az emberség' kevélységem' súlya alatt. Az Egek keltek fel, hogy boszszút álljanak a' földért, – – – [I]gazak az Úr' útai, 's az én életem tsekélyebb, hogy sem elegendő váltság lehetne az ártatlan vérnek özönéért, mellyet ki ontottak dühös kezeim.⁴¹

A darab utolsó fordulataként, a valóságtól elszakadva, a bennszülött uralkodóra, Zamore-ra és Alzire-ra bízta, hogy együtt építsék újjá a lerombolt Perut, és térítsék népét keresztény vallásra.⁴²

A két inka uralkodó közül az egyik meghódolt, a másik lázad. Montèze szürke szereplő, a mérsékelt uralkodást igazolja, lánya házasságán keresztül képzelel el a két világ közelítését. Elfogadja a gyarmatosítás civilizáló jellegét, és megvilágosodásként érzelmi áttérését a keresztény vallásra: „Te általad jelentette meg magát nekünk az igaz Isten, 's a' mi meg világosított értelmünk néked köszönheti újjá születését.”⁴³

A lerombolt Peru korábbi fejlettségét és az amerikai uralkodók megalázását a hódítókkal szembezálló Zamore szerepén keresztül ábrázolja a szerző. Erkölcsi nagyságát Alvarès dicséri, már színpadi megjelenését megelőzően, mintegy megelőlegezve a darab végén javasolt politikai megoldást. Kapcsolatuk kölcsönös megbecsülésre épül, mivel Zamore is felismeri a spanyol kormányzó kivételes erényeit.⁴⁴ A francia dramaturg a cselekményt úgy alakítja, hogy bemutathassa, hogyan lesz a nagylelkű amerikai gyilkossá, amikor a zsarnok megfosztja népét szabadságától, őt magát börtönbe zárják és elveszik tőle szerelmét. A despotizmus és a félelemkeltés váltja ki ellenállását: „Hát ti Istenek vagytok é, kikkel nem lehet víni? Vagy azt kívánjátok é, hogy térden imádjunk benneteket akkor is, mikor ártatlan vérünkben mossátok kezeiteket?”⁴⁵ Felfogása a férfi–nő kapcsolatáról sarkosan eltér Gusmánétól. Számára Alzire egyenlő partnert jelent, megérti, hogy ő is szenved a kényszerű házasságtól. Szerelmét érzékenyen fogalmazza meg: „Oh életem' kedvesbb fele! lelkem' szerelmes bálványja! a' kit az én erőss szeretetem állandó kintsül ígért tiszta lángomnak.”⁴⁶ Gusman megtérése és végső gesztusa – amellyel rábízta Peru újjáépítését és keresztény hitre térítését – teljesen felkavarja. Ez a katartikus élmény győzi meg arról, hogy saját vallásánál magasabbra érté-

41 Uo.: „J'ai fait jusqu'au moment qui me plonge au cercueil, / Gémir l'humanité du poids de mon orgueil. / Le ciel venge la terre: il est juste: et ma vie / Ne peut payer le sang dont ma main s'est rougie.”

42 PÉTZELI, *Álzir, vagy az Ámerikánusok...*, 107, V/7: „Éljetek békeességben [Alziral], 's ne gyűlöljete engemet, igazgassátok hajdani országotokat, építsétek fel le rontott városaitokat [vegyétek vissza] régi ditsőségteket”. VOLTAIRE, *Alzire*, 204: „Vivez sans me haïr, gouvernez vos États / Et de vos murs détruits rétablissant la gloire, / De mon nom, s'il se peut, bénissez la mémoire.”

43 PÉTZELI, *Álzir, vagy az Ámerikánusok...*, 13, I/2; VOLTAIRE, *Alzire*, 133: „C'est par toi que le ciel à nous s'est fait connaître. / Notre esprit éclairé te doit son nouvel être.”

44 PÉTZELI, *Álzir, vagy az Ámerikánusok...*, 6, I/1: „a' te Virtusodra nagy szükségünk vagyon.”; VOLTAIRE, *Alzire*, 129: „Vivez, votre vertu nous est trop nécessaire.”

45 PÉTZELI, *Álzir, vagy az Ámerikánusok...*, 68, III/6; VOLTAIRE, *Alzire*, 174: „Etes-vous donc des dieux qu'on ne puisse attaquer ? / Et teints de notre sang, faut-il vous invoquer?”

46 PÉTZELI, *Álzir, vagy az Ámerikánusok...*, 54, IV/4; VOLTAIRE, *Alzire*, 163: „O moitié de moi-même! idole de mon âme! Toi qu'un amour si tendre assurait à ma flamme.”

kelje a keresztény hitet. Vívódását az eredetihez hasonló erővel, de még érzelmesebben fogalmazza meg:

Oda vagyok! meg fagyott ereimben a' vér, 's meg zavarodtak érzékenységeim! – Hát az igaz Keresztyénnek lelkében illy sok virtus lakozik é? – Óh bizony! kezdem már hinni, hogy az Isteni törvény, 's szent vallás az, melly illy nemes tselekedetekre ösztönöze téged. [...] az illy nagy lelkűség értelmem felett van. – Egészen földhöz üt e' hallatlan virtusnak világa, magához fűz édessége, szégyenlem, hogy bosszúmat álltam, szeretlek Guzmán 's betsülöm – – – nagy lelked. – – – *(lábaihoz borul és sír)*⁴⁷

Cselekedetei spontán reakciók, akkor is, amikor megmenti Alvarès életét, de akkor is, amikor halálosan megsebesíti Guzmánt. Őszintén kifejezi érzelmeit, nem fojtja azokat magába a civilizáció által diktált szokások hatása alatt. Könnyei bőségesen ömlenek, nevének első említésétől kezdve a darab lezárásáig.⁴⁸

Szerelme, Alzire hozzá hasonlóan érzékeny egyéniség. Eltérően azonban a másik két „természetes” embertől, a női főhőst a dramaturg feloldhatatlan drámai konfliktusok középpontjába helyezi. Egyes kritikusait Racine hősnőire emlékezteti.⁴⁹ Uralkodó lánya, aki felelősséget érez népéért. Szerelme egy másik tartomány fejedelme, akit halottnak gondolnak, így a fiatal spanyol kormányzóhoz adják feleségül, hogy házasságán keresztül legyen összekötve a két földrész. Engedelmeskedik, de szenved a nem kívánt házasságtól. Színlelésre képtelen, öntudatos. Szenvedélyesen vádolja a gyarmatosítók kegyetlenségét, és panaszt emel saját maga és népe kiszolgáltatottsága miatt:

Sírva néztem Eleim' Országának le rontatását, az ártatlanok véreinek pirosuló özönét, familiámnak keserves fogságát. [...] [E]gy rémítő esküvés az én szeretőm hóhérához 's gyilkosához kötelezett engem.

Látod e' Tyrannusoknak kegyetlen dühösségeket. Azt hitetik el magokkal, hogy Amerika ő érttek teremtettet, hogy ők lettek ennek született Királyjai, 's Zámorra, akármelly hatalmas Király lett légyen az előtt, úgy néznek, mint pártütőre. – Óh te gyilkosok' Törvény székek! te fene Guzmán! 's kegyetlen nemzet!⁵⁰

47 PÉTZELI, *Álzir, vagy az Ámerikánusok...*, 108, V/7; VOLTAIRE, *Alzire*, 203: „Je demeure immobile, égaré, confondu; / Quoi donc, les vrais chrétiens auraient tant de vertu / Ah! la loi qui t'oblige à cet effort suprême, / Je commence à le croire, est la loi d'un Dieu même [...] / Mais tant de grandeur d'âme est au-dessus de moi: / Tant de vertu m'accable, et son charme m'attire. / Honteux d'être vengé, je t'aime et je t'admire *(Il se jette à ses pieds)*.”

48 Első találkozásuk során Alvarès a fiatalember érzékenységre figyel fel: „Egy ifjú Ámerikánus könyvező szemekkel [...]” „Un jeune Américain, les yeux baignés de larmes”. PÉTZELI, *Álzir, vagy az Ámerikánusok...*, 6, I/1; VOLTAIRE, *Alzire*, 129.

49 CHINARD, *L'Amérique...*, 239.

50 PÉTZELI, *Álzir, vagy az Ámerikánusok...*, 64, III/5; VOLTAIRE, *Alzire*, 171: „Je vis tomber l'empire où régnaient mes ancêtres; / Tout changea sur la terre, et je connus des maîtres. [...] un horrible serment / Me donne au meurtrier qui m'ôta à mon amant.” PÉTZELI, *Álzir, vagy az Ámerikánusok...*, 78–79, IV/3;

Amikor megtudja, hogy Zamore él, megoldhatatlan helyzetbe kerül, a házasság férjéhez köti, fogadalma szerelméhez. Meghasonlik önmagával, ezért öngyilkosságot akar elkövetni. A darab legragikusabb pillanata létmonológja. Fellázad a keresztény vallás ellen, amely megtiltja a halál megválasztásának jogát. Személyes tragédiáját figyelemre méltó retorikával felépített monológban kapcsolja össze a vallás által szentesített gyarmatosítás bírálataival:

Oh Egek! térítsétek vissza a' semmiségbe nyomorúlt életem. – – – Ime ez az új Isten! a' kit szolgállok, minden segítségét meg vonta tőlem, 's azonban nem engedi, hogy életem ellen fel emeljem kezem. Elhagytam azokat az Isteneket, a' kiknek kedvező jóságok meg engedte volna nékem az ilyen halált, a' melly lenne most bátorságos menedék helyem. [...] Hát e' dühös népnek, mellyet a maga menydörgésével 's menyköveivel fegyverkeztetett fel, volt é arra jussa, hogy el pusztítsa a földet, hogy fel kontolja Eleimet, 's ízekre szaggassa szívemet? énnékem pedig nints hatalmamban tulajdon életem?⁵¹

Az élet értelmét megkérdőjelező monológ felidézhetette a *Hamletet*, amelyet Kazinczy Ferenc 1790-ben fordított magyarra. A hétköznapi gondolkodás számára felfoghatatlan, az „égnék” tulajdonított beavatkozás és férjének a halál előtti megváltozása állítja vissza hitét a keresztény vallás kivételes erkölcsiségében. Az érzékeny Alzire figyel fel Gusman beszédében a változást kifejező nyelvi fordulatra, ahol a megbocsájtásra három szinonimát találunk, amelyeket a protestáns lelkész gondosan ad vissza magyarul: *pardonner – megbocsájtani, clémence – kegyelem, grâce – grátzia*.

Péczei prózájának stílusa emelkedett és tömör, költői képekben gazdag. Az érzékenységgel és a könnyek szerepe fordításában erősen hangsúlyossá válik az eredetihez képest.

Az Amerika meghódításával kapcsolatos darab ugyanakkor felveti azt a kérdést, amely a 18. századi gondolkodásban különleges aktualitással bírt: a „vad népek” és a civilizált társadalom szembeállítását. A kutatások feltárták, hogy a század során a francia nyelvben a *barbare* és a *sauvage* szavak, illetve a *barbare* és a *civilisé* szembeállítás jelentése sajátosan módosult. Az amerikaiakkal kapcsolatban az emberevés-emberáldozat kérdése is gyakran felmerült, különösen az utazási irodalomban. A filozófusok nem használják egységesen ezeket a terminusokat, alkalmazásuk eltérhet akár egy művön belül is. A „civilizált” társadalmak bírálata maga után vonja a törvényeket semmibe vevő emberekre alkalmazott „barbár” szó jelentésének ellentmondásosságát.⁵²

VOLTAIRE, *Alzire*, 182: „Tu vois de ces tyrans la fureur despotique; / Ils pensent que pour eux le ciel fit l'Amérique, / Qu'ils sont nés les rois; et Zamore à leurs yeux, / Tout souverain qu'il fut, n'est qu'un séditieux. / Conseil de meurtriers! Gusman! peuple barbare!”

51 PÉTZELI, *Álzir, vagy az Amérikánosok...*, 93, V/3; VOLTAIRE, *Alzire*, 193: „O ciel! anéantis ma fatale existence. / Quoi, ce Dieu que je sers me laisse sans secours! / Il défend à mes mains d'attenter sur mes jours, / Ah! j'ai quitté des dieux, dont la beauté facile / Me permettait la mort, la mort mon seul asile. [...] / Ce peuple des vainqueurs armé de son tonnerre, / A-t-il le droit affreux de dépeupler la terre? / D'exterminer les miens? de déchirer mon flanc? / Et moi je ne pourrai disposer de mon sang?”

52 A témáról megjelent tanulmányokat és a kitűnő összefoglalást lásd: *Dix-huitième siècle* című folyóirat *Barbaries, sauvageries* című különszámában: no. 52 (2020); Jean-Luc CHAPPEY, Sébastien CÔTÉ, Maxime

A magyar fordításban található szóhasználat arra utal, hogy a fordító munkája során különösen odafigyelt a grammatikai politika szempontjaira. Érdekes a korábban idézett *Américain farouche* összetétel fordítása, amelyet Gusman megvetően használ a meghódított népre. A *farouche* többjelentésű szó jelentései közül – ’állatias, barbár, kegyetlen, a társadalmi kapcsolatokat kerülő, vad’ – a fordító a legáltalánosabbat alkalmazza: *vad nép*. A durva, vad, más kultúrához tartozó (görög eredetű) „barbare(s)” terminusnak is ez lesz az egyik megfelelője, de gyakrabban a „tyrannus”. Főleg az amerikaiak szóhasználatát jellemzi ez az alkalmazás. Zamore Alzire-ről így beszél: „vad tyrannus rabja, keresztyénnek felesége” (az eredetiben: „Esclave d’un barbare, épouse d’un chrétien”). Amikor Alzire a spanyolokat jellemzi, Voltaire a *peuple barbare* szóösszetételt használja, a fordításban ezt olvashatjuk: „látod e’ tyrannusoknak kegyetlen dühösségeket”. A magyar szövegben a fenti szavak megfelelőjeként megtaláljuk a „vad” (hatszor), a „tyrannus” (hatszor), a „kegyetlen” (négyyszer), a „kevély” (ötször), a „fene” (négyyszer), a „fenevad” (kétszer) terminusokat. A durva, kegyetlen, gonosz jelentésű „fene” szó három előfordulása is a spanyolokra vonatkozik „fene tigrisek”, „fene Guzmán”, de egy alkalommal éppen Gusman beszél így az amerikaiakról: „fene emberek”.

A fordítás nyelvvel kapcsolatban említett kérdések és példák is mutatják az aktualizálás szándékát. Peru meghódítása felvetette a gyarmatosításon túlmenően a politikai függőség kérdését, a megfelelő törvények és a mérsékelt uralkodás gondolatát, amellyel a Habsburg birodalomban gyakorolt társadalmi és vallási tolerancia jelentőségére irányíthatta a figyelmet. A születő magyar színházban a fordítást többször sikerrel bemutatták. A megjelent könyvben – az előszavak célzatos megfogalmazásának köszönhetően – a darab néhány témája még hangsúlyosabbá vált: a politikai függőségben élő embertársak tisztelete, a fanatizmus elítélése, a vallás jelentősége az erkölcsök alakulásában, a despotizmus bírálata, a társadalmi béke megteremtésének fontossága. Az *Alzire*-fordítás második részének rövid prózai írásai a filozófiai kérdések történelmi hátterét gazdagítják, a felsorolt témákat tágabb összefüggésbe helyezik.

Az *Alzire*-ből 1834-ben Jakab István készített verses fordítást, amely a korábbinál nehezkesebb és hosszadalmasabb.⁵³ Ez a fordítás visszhang nélkül maradt, amely azt is mutatja, hogy irodalmi és filozófiai aktualitását elvesztette.

Peru meghódítása Voltaire világtörténetének magyar fordításaiban

A világtörténet Amerikáról írt részeiből Verseghy Ferenc készítette az első magyar fordítást. Amikor 1790-ben megjelenteti *A világnak közönséges történetei* című történetírását, Millot művét követi,⁵⁴ de az első kötetet *Értekezésekkel* zárja le, amelyeket Voltaire

GOHIER, Sylviane LÉONI, Jean-François LOZIER, Piere SERNA et Camille NOÛS, „Avant-propos: Barbares, sauvages et civilisés: Contradictions et faussetés”, uo., 11–29.

53 VOLTAIRE, *Alzir, vagy az amerikaiak*, ford. JAKAB István (Buda: Egyetemi Nyomda, 1834), I/1.

54 Pontosabban Millot *Élémens d’histoire générale* (Paris, 1772–1773) című művének Wilhelm Ernst által készített német nyelvű átdolgozása (*Universalhistorie alter, mittler und neuer Zeiten*). Voltaire művének

Philosophie de l'histoire-jának vezérgondolataira épít. Benne az *Essai sur les mœurs* több fejezetéből fordít részleteket, a történelem kezdeteiről, az emberi fajok eltéréseiről, a társadalom kialakulásáról, a vallások történetéről írva, hangsúlyozva a tolerancia gondolatának fontosságát. Voltaire a forrása, amikor Amerika társadalmi állapotát idézi arra vonatkozóan, milyen lehetett az emberi élet a primitív társadalmak idején, amelyekben kis népcsoportok éltek együtt, és a nyelv kezdetleges volt.⁵⁵ Ezekben a társadalmakban még nem alakult ki az írás, így arra sem volt mód, hogy történelmüket feljegyezzék:

Amerikában, midőn fel-találtatott, nem vólt több ország kettőnél, és ezekben még tsak az írás' mestersége sem vólt esméretes. A' többiek, a' kik ezen két Országon kívül ezt a' Világ' részét lakták, kitsiny és mindennémű mesterség vagy tudomány nélkül szűkölködő társaságokra voltak fel-osztva.⁵⁶

Csak az idézett mondatot fordítja szó szerint, majd egyéni megfogalmazást ad a nyelv kialakulásáról írt gondolatnak, összevonva a forrásban olvasottakat: „Akármely nyelvnek támadása, el-terjedése és ki-pallérozása a' hihetetlen fáradságokon kívül ki-mondhatatlan időt kíván.” Hosszabban *Az Ember-áldozatok* című, utolsó fejezetben tér vissza Voltaire szövegéhez. Arról gondolkodik, vajon a „régii nemzetek” „religióbéli szokásaihoz” tartozott-e „az emberi vérnek ki-ontása”. Megemlíti, hogy Millot erről nem beszél, szerinte pedig fontos annak ismerete, hogy az állandóan egymással harcoló, „vadságban élő népekkel” a papok elhittették, hogy „az Isteneknek kellemetesebb áldozatokat nem tehetnek”, mint hogy „ellenségeit az ő oltárján fel-mészárolnák”. Példákat idéz a görög, francia, indiai, amerikai, zsidó nemzeteknél előforduló emberáldozatokra, és a fejezetet a vallásháborúkat bírálva zárja. A fejezet címe a Voltaire-mű *Des victimes humaines* című részére rimel, amelyből példákat és számadatokat kölcsönöz. A lefordított szövegrészek azonban a *Fernand Cortez* és a *De la conquête de Pérou* című, 147. és 148. fejezetekből származnak.⁵⁷ A fordítást megelőzően biztosítja az olvasókat arról, hogy választása tudatos. Szándékosan elhagy részleteket, amelyek a különböző népeknél a papok által bemutatott emberáldozatok rituáléira vonatkoznak. A lefordított szövegrészt személyes bevezető szavak nyitják: Amerikával kapcsolatban olyan ismereteket közöl, amelyeket „nem szabad elhallgatnia”. Úgy szerkeszti meg a fejezet első

kehli kiadására hivatkozik, oldalszámokat is idézve. Világtörténetének címét így fordítja: *A' nemzetek erköltseinek le-rajzolása*. VERSEGHY, *A világnak...*, 270, 277.

55 Az érintett fejezetek: EM, „Introduction”. De l'Antiquité des nations [A régi nemzetekről], 3. fejezet, 1:9–10; De l'Amérique [Amerikáról], 8. fejezet, 1:28–31; Des victimes humaines [Az emberáldozatokról], 36. fejezet, 1:127; Des juifs après Moïse jusqu'à Saül [A zsidók Mózesztől Saulig], 41. fejezet, 1:144–145; De Fernand Cortez [Hernán Cortés], 147. fejezet, 2:347–353; De la Conquête de Pérou [Peru meghódításáról], 148. fejezet, 2:354–361.

56 VERSEGHY, *A világnak...*, 183–184, *A' pallérozásnak garádsitsai* című, 1. fejezet; EM, 1:9. De l'Antiquité des nations, 10. fejezet: „Voyez l'Amérique; on n'y comptait que deux royaumes quand elle fut découverte, et encore, dans ces deux royaumes, on n'avait pas inventé l'art d'écrire. Tout le reste de ce vaste continent était partagé, et l'est encore, en petite société, à qui les arts sont inconnus.”

57 VERSEGHY, *A világnak...*, 280–288, *Az Ember-áldozatokról*, 10. fejezet; EM, 2:354–361.

részét, hogy Mexikót helyezi a gondolatmenet középpontjába, amelynek népét a földrészt meghódító spanyolok azzal vádolták, hogy Istenének embereket áldozott.⁵⁸ Voltaire-t követve azonban elutasítja azt az állítást, hogy humanitárius okai lennének a gyarmatosításnak. Túlzásnak tartja a hódítók által említett számadatokat is a rituális áldozatokra vonatkozóan, és szembe állítja velük a spanyolok által megölt emberek hatalmas számát, és eljárásaik válogatott kegyetlenségét. Amerika különböző területeiről beszél, Mexikón kívül Jamaicáról, Kubáról és San Domingóról. Nem említi azonban Perut, valószínűleg éppen azért, mert ennél a népnél még a hódítók szerint sem fordultak elő a vallási rítusok során emberáldozatok, a gyarmati hódítások indoklása emiatt teljesen elfogadhatatlan. A fordításban számos szövegrészt idézőjelbe tesz, amelyek a szemtanú misszionárius-püspök-történetirő Las Casas Voltaire által idézett beszámolóiból származnak. A spanyol hódítók kegyetlenségét több epizódban mutatja be. Példáinak egy része előfordul az *Alzir*-fordítás *Elő-beszéde*ben: kutyáikat gyermekekkel etették, az elfáradt rabszolgákat azonnal megölték. Azt az epizódot is lefordítja, amelyben egy indián törzsfőnöknek kivégzése előtt felajánlották, hogy amennyiben áttér a keresztény hitre, az égbe juthat, és nem elevenen égetik el, hanem tűzre vetése előtt megölik, ő azonban visszautasítja az ajánlatot, amikor megtudja, hogy ott spanyolokkal találkozhat. Szemére hányja a papoknak, hogy a kivégzéseknek vallási igazolást adtak, amikor az őslakókat egyszerre tizenhárom akasztófán végezték ki a tizenhárom apostol tiszteletére. Las Casas honfitársaihoz intézett szenvedélyes vádja zárja a gondolatmenetet, amelyet Voltaire nyomán idéz:

[„]Ti ugyan, úgy mond ő a Spanyolokhoz, azt vetitek, hogy magokat ezek a szerentsétlenek az ember-áldozatok által vétkesekké tették, és hogy példának okáért a Mexikói templomban hús-ezer embert fel-áldoztak légyen; de az egekkel és a földdel bizonyítom, hogy a Mexikobéliek az ő templomaikban e' durva hadi jusnak gyakorlásánál aligha 150 hadi rabokat le-vagdaltanak.” Eddig *de Las Casas*.⁵⁹

Verseghy itt befejezi a Peru meghódításáról szóló fejezet fordítását. Az *Értekezések* lezárásaként az idézetet már csak egy hosszabb bekezdés követi, amelyben párhuzamot von az Amerika meghódításának és a „religiói buzgóságnak” áldozatul esettek sorsa között, a zsidó „theokráciától” kezdve. Számadatokkal igazolt példái között felsorolja az „úgynevezett eretnekek” ellen folytatott üldözéseket, megemlítve a „reformáción” kívül a manicheusokat, a huszitákat stb., végül „a' *szent inquizitiótól keresztény kezek által*” elpusztított áldozatokat.

58 Megemlíti a „vért kívánó” isten nevét: „Vitzliputzli”, Voltaire-nél „Visiliputslí” hadiisten. VERSEGHY, *A világnak...*, 284; EM, 2:348.

59 VERSEGHY, *A világnak...*, 1:286; EM, 2:361: „Pour vous justifier, ajoutez-il, vous dites que ces malheureux s'étaient rendus coupables de sacrifices humains; que, par exemple, dans le temple du Mexique on avait sacrifié vingt mille hommes: je prends à témoin le ciel et la terre que les Mexicains, usant du droit barbare de la guerre, n'avaient pas fait souffrir la mort dans leurs temples à cent cinquante personnes prisonniers.”

Teljesen eltérő okok miatt, és alapvetően különböző módon készít kivonatos fordítást a *Szabad Holmik* ismeretlen fordítója a *De la Conquête du Pérou* című fejezetből, amelyet *Peru szigetének [...] meg vétele* címmel önálló elbeszéléssé alakít.⁶⁰ A kéziratos gyűjtemény bevezetőjében a fordító a kiadás reményében megemlíti, hogy forrása a Bécsben, 1790-ben, cenzori engedéllyel megjelent német fordítás, de a kézirat kiadására nem került sor. A forrás ismerete a datálásban jelent némi támpontot, és fényt vet a válogatás jellegére. A fordításkötet a bécsi kiadáshoz hasonlóan Voltaire „regényeiből, dialógusaiból és elbeszéléseiből” származó szövegeket tartalmaz, amelyek eredetileg különállóan, a szerző vegyes írásai között, vagy nagyobb műve részleteként jelentek meg.⁶¹ Az elemzés tárgyát jelentő szöveg a bécsi német kiadáshoz hasonlóan az *Essai* több fejezetét is közli, ezekből a magyar fordító hármát vesz át.⁶² A kivonatolás módja ellenben kifejezetten a magyar fordító egyéni elképzelését követi, mivel a német kiadás elég hűséges fordítás, míg a magyar fordításra kisebb változtatások és jelentős kihagyások jellemzők.

Amerika felfedezése elbeszélésének az *Essai sur les mœurs* egészében elfoglalt szerepére és különleges narratív sajátosságaira Catherine Volpilhac-Auger rendkívül gondolatébresztő tanulmányban hívja fel a figyelmet. Hangsúlyozza, milyen gondosan konstruálja az író történeti, filozófiai, irodalmi szempontból narrációját. Voltaire „felfedezi” Amerikát, vagyis újszerű előadásmódjával hozzájárul a kivételes történeti esemény rendkívüliségének megmutatásához.⁶³ A négy fejezetből álló egység utolsó része a Peru meghódításáról írt fejezet.

A *Szabad Holmik* fordítója nagyon érzékeny Voltaire sajátos előadásmódjára. A történeti mű Peru meghódításáról írt fejezetét igyekszik önálló szerkezetű, olvasói számára érdekes, információban gazdag, de mégis könnyen követhető elbeszélésként megfogalmazni, amelyben a történet elmesélése és a tragikus anekdoták kapnak jelentős szerepet. Nem akarja őket adatokkal terhelni, egyszerűsíti a tér-idő kereteket. Csak néhány évszámot hagy meg, és a legszükségesebb földrajzi neveket. Az eredeti, pontosságra törekvő földrajzi és kronológiai behatárolásai nincsenek lefordítva, és még a címben is találunk tévedést, amikor Perut szigetnek nevezi (a német fordítás ezekben a részletekben hűséges forrásához). Kimaradnak a korábbi fejezetekre utaló részletek (így például a mexikói Montezumát és a perui inka királyokat jellemző hasonlatok), megrövidül az amerikaiak sajátos „szokásainak” bemutatása. A Voltaire forrásaként

60 SZH, 235–245; EM, 2:354–361.

61 VOLTAIR'S, *Ausgesucht Romane, Erzählungen und Dialogen*, 4 tom. (Wien: Johann Baptist Wallishausser, 1790). A lefordított szöveg forrása a harmadik kötetben, az „elbeszélések” között, *Eroberung von Peru* címmel. Voltaire tudomásával is megjelentek ilyen válogatások. Jó példa erre egy 1739-es kötet, amelyet 2012-ben újra kiadtak: *Recueil de pièces fugitives en prose et en vers*, par M. de V***, éd. par Olivier FERRET et Myrtille MÉRICAM-BOURDET, Textes et contre-textes (Saint-Étienne: Publications de l'Université, 2012).

62 A másik két lefordított szövegrész: „Kromvellről”, „Bécs várossának ostromoltatása”. SZH, 246–258, 259–267; EM, 2:676–684, 765–770. A 181. és 192. fejezet részletei: „De Cromwell”, „Progrès des Turcs. Siège de Vienne”.

63 Catherine VOLPILHAC-AUGER, „Voltaire invente l'Amérique”, in *Voltaire en Europe: Hommage à Christiane Mervaud*, éd. Michel DELON et Catriona SETH, 231–242 (Oxford: Voltaire Foundation, 2000).

szolgáló és általa részletesen bemutatott történetírók neve legtöbbször elmarad, sehol nem fordítja le a rájuk vonatkozó bírálatokat és véleményeket. Rövidítve fordítja a Peru történelmét szemtanúként megörökítő *Garcilasso de la Vega* (a fordításban: *Garcilasso*), és *Las Casas, chiapai püspök* nevét, akinek történetírásából származnak az írás utolsó negyedében olvasható gondolatok és epizódok (a fordításban: *chiapai püspök*). Amikor a filozófiai kommentárok megszakítanak a narrációt, teljes egészében kihagy hosszabb szövegrészeket. Erre a legjellemzőbb példa a régi nemzetek és az amerikai földrészen felfedezett emberek összehasonlítása, ahol Voltaire a társadalmak kialakulásáról gondolkodik, és ókori szerzőket (Platón, Plinius) idézve keresi a párhuzamokat.

A magyar szöveg gördülékeny, stílusa könnyed. A fordítás nem pontos ugyan, de a kihagyások ellenére érthetően követi az eredetit. Néhány esetben a fordító nem találja bizonyos szavak magyar megfelelőjét. Ilyenkor latinos alakot választ – német forrásához hasonlóan –, például az egyenlítő jelentésű *ligne équinoxiale* esetében: *Aequinoctialis linea*. De az is előfordul, hogy magyar megfelelőt keres, például a kalandorok jelentésű *aventuriers* magyarul *tsuda vadak* (a német fordításban: *Abenteurer*).

Egy különösnek látszó fordítói megoldás a forrásként szolgáló német fordítás francia eredeti forrásáról árulkodik. Arról az epizódról van szó, amelyben az inka törzsfőnöknek a spanyol hódítók kivégzése előtt felajánlják, hogy az elevenen való megégetés büntetését enyhítik számára. Az epizód így fejeződik be:

Az egész kegyelem, a' mellyet igértének nékie abból állott hogy ha kereszténnyé léssen, előbb meg ölik, azután égetik meg. Az említett Püspök készítette el tolmátsza által a' Kereszténységre, és meg tsokolta.

Az 1785-ös kiadásban előforduló nyomdai tévedés lefordítása eredményezte az epizód bizarr lezárását. Az idézet utolsó szava eredetileg: „megkeresztelte”.⁶⁴

A fejezetben három motívum különíthető el, amelyeket a fordítás során végrehajtott kisebb változtatások még jobban kihangsúlyoznak.

A hódítók egyéniségét, erkölceit és sorsát ellentétező szerkezet segítségével teszi érdekessé. Az első mondatok az előző fejezet hőseit, a kiváló hadvezér, Cortés szerénységét állítják szembe Peru meghódítóival, a harsány, műveletlen, nyereszkedő, gátlástalan Pizarróval és Almagróval. A két vakmerő kalandort, akik kevés katonával hatalmas területeket foglaltak el, Voltaire – és nyomában a fordító – nem tudja igazán elítélni. Némi csodálatot kifejez irántuk „annyi jó és rossz származik azon egy kútfőből, tudni illik a haszon keresésből”. Ugyanakkor gyűlöletesnek tartja „fene vadakhoz illő kegyetlenségeket”, megvetéssel mutatja be, hogyan pusztulnak el egymás keze által.⁶⁵

64 SZH, 239; EM, 2:358: „Ce même évêque Valverda lui parla de christianisme par un interprète; il le baptisa”. A nyomtatási hiba: „il le baisa”. René Pomeau tárta fel a nyomdai tévedést és azonosította a kiadást. A tévedés a német fordításban is megtalálható: „Küsste denfelden”. VOLTAIR's, *Ausgesucht Romane, Erzählungen und Dialogen* (Wien, 1790), III/ 218.

65 SZH, 240; EM, 2:355, 358.

A spanyol hódítók és az amerikai bennszülöttek közötti ellentétet is jól közvetíti a fordítás. A Las Casas feljegyzéseiből származó jellemzés szerint a peruiak „szelíd, féltelmes és gyenge testű emberek [...], mely tulajdonságok őket, természet szerént rabszolgákká tett[ék]”.⁶⁶ A hódítók kegyetlenségeinek említése és bírálata sem hiányzik; az epizódok megegyeznek a *Szabad Holmikban* és Verseyhy *Értekezéseiben*.⁶⁷ A vádak ebben a fordításban is szenvedélyes megfogalmazást kapnak, de a megfogalmazás módja kevésbé személyes:

Azzal kívánták a' spanyolok magokat menteni, hogy azon szeretsétlenek ember áldozat által vétkeztenek, mint példának okáért Mexikóban a Templomban, husz ezer embert áldoztanak fel. De az Isten és a' föld légyenek bizonyságul, hogy a' Mexikobéliek, ezen kegyetlen hadi Jusnak gyakorlásában száz ötven foglyokat sem öltenek meg a' Templomban. Itt meg kell jegyezni, hogy ha a' Mexikobéliek azzal vádoltathatnak is, hogy ők némelykor foglyaikat, a' Hadakozás Isteneinek fel szokták volt áldozni, de a Perubéliek ilyen áldozatot nem tettek a Napnak mert ez a' Nemzet talám a' leg szelidebb volt a Földön.⁶⁸

A fordításban a Las Casastól idézett gondolat és Voltaire kommentárja összerosódik. Így jelentősen különbözik Verseyhy fordításától, aki az idézet végét pontosan jelzi, azonban a folytatásban eltér a Voltaire-műtől. Az elbeszélés fordítója munkáját a Peruról írt fejezet utolsó bekezdésével zárja, ahol Las Casas misszionáriusnak a spanyol királyhoz írt beszámolójának azt a részét olvashatjuk, amelyben honfitársai eljárását panaszolja és az őslakók szenvedésének enyhítését kéri. Az utolsó mondat már a változást állapítja meg a peruiak életében, akiknek helyzetét törvények szabályozzák, így „fügésben lévő Jobbágypok, de nem rabszolgák”.⁶⁹

A törvényes uralkodás kérdése az egész elbeszélésben hangsúlyt kap. A fordító Voltaire-hez hasonlóan egyértelműen elítéli az önkényuralmat, és keresi annak okait és következményeit. „Mert az egész világon a despotizmus gyümöltse a gazdagságnak”⁷⁰ – olvashatjuk a pontos fordítást, majd az állítás bizonyítását az inka uralkodók példáján keresztül. Az „Amerikanus királyok” törvényeket adtak a népnek, ez tette birodalmukat virágzóvá. A fejezetnek azt a részét, ahol Peru fejlettségéről és művészetéről szól a történetírás, nem találjuk a fordításban, amely a hibák felsorolását fontosabbnak ítéli: a néptől eltávolodott, a pompa céltalan hajszolását kereső zsarnoki hatalom törékennyé, sebezhetővé vált. A feltétlen engedelmesség megtörte kemény erkölcsüket, így képtelenek voltak szembeállni a hódítókkal. Ebben a fordításban a politikai bírálatoknál kisebb hangsúlyt kap a vallási fanatizmus elítélése, de azért az sem marad

66 SZH, 243; EM, 2:360: „[...] hommes doux et timides, d'un tempérament faible qui les rend naturellement esclaves.”

67 Kivéve a sajtóhiba kapcsán említett anekdotát, amely az utóbbiban nem szerepel.

68 SZH, 244–245; EM, 2:361.

69 SZH, 245; EM, 2:360: „Les lois envoyées d'Europe ont un peu adouci le sort des Américains. Ils sont aujourd'hui sujets soumis, et non esclaves.” Ezt a fordítást idéztük bevezetőnkben. Voltaire (más szöveghelyen) sorsukat a korabeli európai jobbágypokéhoz hasonlítja.

70 SZH, 235; EM, 2:354: „[...] car dans tout l'univers le despotisme est le fruit de la richesse.”

el. Az egyház erőteljes kritikájaként olvashatjuk azt a gondolatot, hogy a gyarmatosítás az inkvizíciót exportálta Amerikába: „Inkvizitobeli tisztségek kezdettek uralkodni, mint Madridban.”⁷¹

A francia filozófus gondolkodásának egyik ellentmondása a gyarmatosítással kapcsolatos véleménye. Kárhoztatja a spanyolok kegyetlenségeit az Újvilágban, bírálja a jezsuita misszionáriusok közreműködését a hódításban, de a gyarmatosítást nem ítéli el. Az elemzett szöveg fordítója egyetértését fejezi ki forrásával, amikor kétszer is megemlíti, hogy tizenkét millió bennszülöttet öltek meg a konkvisztádorok. Eltérő lehet viszont a véleménye forrásától abban a vonatkozásban, mely szerint az amerikaiak azért törődtek volna bele alávetett helyzetükbe, mert „a természet felsőbbrendűvé tette az európaiakat az Újvilág lakóinál”. A megjegyzést ugyanis nem találjuk meg a fordításban.⁷² Ez a gondolat előfordul Voltaire több filozófustársánál, így az *Enciklopédia* „Európa” szócikkében is, mely szerint ez a földrész lenne a „legjelentősebb” Földünkön, különös tekintettel a „művészetek, tudományok és mesterségek ismerete” vonatkozásában.

Összegzés

A 18. század végén két Voltaire-mű, az *Alzire* című színdarab és világtörténete *De la Conquête de Pérou* című fejezetének fordítása egyaránt Peru meghódítását ismertette meg a magyar olvasókkal. Az írások üzenete ellentmondásos: Amerika felfedezéséhez a világ kitágulásának, az európai értékek közvetítésének missziója társul, egyúttal heves bírálat a gyarmatosítás kegyetlensége, az emberi jogok megsértése, az erőszakos térítések miatt. Péczeli József érzelmes prózája jól adja vissza az eredeti hangulatát és gondolatait, és paratextusokkal is hangsúlyozza a színdarab politikai és vallásfilozófiai mondanivalóját, a fanatizmus bírálatát. Peru meghódításának történeti előadása két fordító tolla nyomán szólal meg magyarul. A névtelen fordító által készített kivonatos elbeszélés főleg a narratív elemeket követi szorosan, miközben, kevésbé hangsúlyosan ugyan, de jelen van a zsarnoki politika kárhoztatása is. Verseghy Ferenc a vallásüldözéseket és az emberi életek feláldozását elítélő történetfilozófiai gondolatra érzékeny. Említésre méltó, hogy a Las Casas történetírásából származó epizódok mindhárom fordításban előfordulnak. A magyar fordítók az eredeti művek irodalmi sajátosságait és filozófiai jelentését egyaránt igyekeztek tolmácsolni, miközben mondanivalójukat párhuzamba állították saját jelenükkel. A térben és időben távoli történet irodalmi feldolgozásának lefordítása során kiléphettek a megszokott gondolkodási sémákból, kiemelhették a vallási türelem, a társadalmi béke és a mérsékelt uralkodás jelentőségét, amelytől a birodalmon belül függőségben élő népek, így saját országuk kultúrájának, gazdaságának, nyelvének, vallásának boldogulását remélték.

71 SZH, 241; EM, 2:359: „des tribuneaux d’Inquisition, toute la hiérarchie ecclésiastique exerçait ses fonctions comme à Madrid.”

72 SZH, 241; EM, 2:359. „[...] la nature a donné en tout la supériorité aux Européens sur les habitants du nouveau monde.” A német fordításból nem hiányzik ez a gondolat: VOLTAIR’S, *Ausgesucht Romane*, 224.

Summary

OLGA PENKE

The discovery of America and the conquest of Peru
in the eighteenth-century Hungarian translations of Voltaire

The present study serves as an attempt to understand why eighteenth-century Hungarian translators and readers showed keen interest in Voltaire's Peru-related writings, more precisely, in the ones that depict the Spanish conquest of the country. The goal of the analyses was to reveal the similarities and differences between the source texts and the translations. In the case of *Alzire, ou les Américains*, an intriguing tragedy notable for both its philosophy and dramatic composition, the translator tried to keep to the original text while placing greater emphasis on its emotional impact, with the aim to facilitate reading and acting in Hungarian. The extracts and summaries made from Voltaire's monumental historical and philosophical work *Essai sur les mœurs*, in which he directly expressed his criticism towards the Spanish conquest, appear to have been considerably re-written in comparison to the source, and, on some occasions, they remain in their manuscript versions. The message conveyed by the texts chosen for translation is rather controversial. The discovery of America extends the boundaries of the world and carries the possibility of transmitting European values to other cultures. The translators, however, do not fail to reiterate Voltaire's judgement on the cruelty of colonization, the execution of innumerable indigenous people, the violation of human rights and the forced conversions of the natives. The principal conclusion of the study is that translating literary texts covering geographically and temporally distant historical events could give a chance to Hungarian readers in the late eighteenth century to ponder on moderate monarchy, religious tolerance, and to become more sensitive towards the language and culture of peoples living in oppression.